

СУЧАСНІ ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРИКЛАДНІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНОЛОГІЇ

УДК 343.9

Олександр Маркович БАНДУРКА,
доктор юридичних наук, професор, академік Національної
академії правових наук України, заслужений юрист України,
президент Кримінологічної асоціації України
(Харківський національний університет внутрішніх справ)

Олексій Миколайович ЛИТВИНОВ,
доктор юридичних наук, професор,
заслужений працівник освіти України,
відповідальний секретар
Кримінологічної асоціації України
(Харківський національний університет
внутрішніх справ)

СИНЕРГЕТИЧНИЙ ПІДХІД І ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ КРИМІНОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

Одним зі стимулів подальшого розвитку кримінологічної теорії може стати модернізація її методологічних основ, пов'язана з освоєнням пізнавальних ресурсів посткласичної науки. Серед останніх звертає на себе увагу міждисциплінарна науково-дослідна програма синергетики, пов'язана з пізнанням механізмів самоорганізації структур у складних відкритих нерівноважних системах¹. Синергетичне бачення процесів управління багато вчених розглядає як основу сучасної загальнонаукової парадигми, по суті ототожнюючи концепції самоорганізації і посткласичну науку².

Вітчизняна правова наука має поки що вельми скромний досвід попередньої оцінки ролі синергетичного підходу в пізнанні юридичної реальності³. Разом із тим системи протидії злочинності, дослідженням яких

¹ Курдюмов С. П., Малинецкий Г. Г. Синергетика – теория самоорганизации: идеи, методы, перспективы. М.: Наука, 1983; Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой. М.: Прогресс, 1986.

² Сапронов М. В. Концепции самоорганизации в общественном сознании: мода или насущная необходимость? (Размышления о будущем исторической науки). *Общественные науки и современность*. 2001. № 1. С. 153.

³ Дзьобань О. П. Розвиток ідей синергетики як нової парадигми у природничо-науковому і соціальному пізнанні. *Вісник Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*: зб. наук. пр. Харків: Право, 2011. Вип. 9. С. 3–16; Кримінологічний довідник: довідкове видання / за наук. ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. НАПрН України Бандурки О. М.; за заг. ред.

займаються юристи, володіють усіма характеристиками самоорганізованих систем, тому методологічні ресурси синергетики уявляються корисними для пізнання цього проблемного поля.

Використання синергетичних конструкцій у кримінології зможе активізувати вивчення тих проблем, які раніше перебували на периферії юридичних досліджень або не розглядалися зовсім: нестійкість правового порядку, співвідношення закономірного і випадкового в криміногенній детермінації, порогові, кризові й перехідні стани соціальних процесів, циклічність криміналізації тощо. Крім того, погляд на соціально-правову реальність крізь призму понять і законів синергетики дає змогу якщо не кардинально змінити, то принаймні суттєво скоригувати уявлення кримінологів з низки фундаментальних проблем, зокрема тих, які становлять основу кримінологічних досліджень: механізми криміногенної детермінації, забезпечення соціально-правового порядку і правового регулювання, кримінологічна діяльність, ефективність здійснення кримінологічного впливу тощо.

Однією з таких проблем є інструментальна концепція об'єкта кримінологічного впливу. По суті, кримінологи здебільшого уникають ґрунтовного її дослідження, обмежуючись, як правило, констатацією того факту, що об'єктом виступають соціальні відносини¹. Діє такий алгоритм: керуюча система (суб'єкт кримінологічного впливу) – керована система (суспільні відносини) – результати кримінологічного впливу (зміни в суспільних відносинах). При цьому центральна ланка є найменш дослідженою. У термінології кібернетики вона являє собою «чорну скриньку». Кримінологів понад усе цікавить вибір тих засобів, які можуть гарантувати досягнення тих чи інших результатів. Зміни ж, що настають у регульованій системі, пов'язуються переважно з дією фактора правового регулювання. Правове регулювання розглядається у вигляді якогось «чистого» ідеального параметра детермінації. Вплив інших неправових факторів (мораль, релігія, традиції, політика тощо) у кращому разі враховується як якісь поправки, які можуть знизити або навпаки, посилити ефект від роботи правових регуляторів.

Між тим, згідно з концепціями самоорганізації зміни структур у складній відкритій системі відбуваються в процесі складної взаємодії компонентів самої системи, визначаються властивостями системи, ступенями свободи її структурних компонентів, наявними і потенційними параметрами порядку й іншими характеристиками. Вплив зовнішнього фактора (яким є дія права на соціальні комунікації) істотно коригується, перекинується самою системою.

д-ра юрид. наук, проф. Джужа О. М. і д-ра юрид. наук, проф. Литвинова О. М. Харків : Золота миля, 2013. С. 310–311; Лукашевич С. Ю. Передумови застосування синергетичної парадигми в кримінології. *Форум права*. 2013. № 1. С. 626–634. URL: <http://archive.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2013-1/13lcjpvk.pdf>; Українська кримінологічна енциклопедія / за заг. ред. В. В. Чернея, В. В. Сокурена; упоряд. О. М. Джужа, О. М. Литвинов. Харків ; Київ : Харк. нац. ун-т внутр. справ ; Нац. акад внутр. справ ; Кримін. асоц. України ; Золота миля, 2017. С. 596–597.

¹ Лукашевич С. Ю. Наукові підходи до визначення сутності об'єкта запобігання злочинності. *Форум права*. 2017. № 3. С. 109–113. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2017_3_20.pdf.

Соціальна система, володіючи властивостями відкритості, нестійкості та нерівноваги, не стільки управляється, скільки самоорганізується. Самоорганізація є процесом формування або трансформації усталеного порядку в структурі соціально-правових комунікацій, що відбувається внаслідок кооперативної дії елементів, які утворюють систему. Стосовно кримінологічної проблематики останнє означає неможливість пояснення механізмів протидії злочинності (у широкому їх розумінні) без залучення в структуру останнього самої системи соціально-правових комунікацій і ґрунтовного їх наукового дослідження. Такий ракурс постановки проблеми в методологічному плані зміщує звичні для догматичної кримінології межі об'єкта пізнання в бік міждисциплінарності, передбачає аналіз самої соціальної системи як середовища, що породжує дію правових інструментів і водночас відчуває на собі їх детермінуючий вплив.

Сферою самоорганізації в правовій системі суспільства є і сфера кримінологічної практики, представлена процесами реалізації та застосування юридичних нормативних моделей. Неважко помітити, що в цих процесах фактор цілеспрямованого правового регулювання виступає лише одним з параметрів у складному багатофакторному механізмі детермінації юридично значущої поведінки. Ця поведінка на мікрорівні не меншою (найчастіше більшою) мірою визначається впливом інших неправових параметрів нормативного та інституційного характеру (суспільна мораль, звичаї, традиції, менталітет, культура, політична доцільність тощо) і на макrorівні проявляється у виникненні синергетичних ефектів – домінування тих чи інших типів соціальної комунікації. Ці ефекти бувають інколи дуже далекими від очікувань законодавця. Тим не менш, вони завжди являють собою закономірний результат самоорганізованого процесу в правовому житті суспільства.

Отже, синергетичний підхід актуалізує проблему багатофакторної детермінації порядку соціальних відносин, що являє собою одночасний вплив на систему безлічі параметрів як внутрішньосистемного, так і зовнішнього по відношенню до неї характеру. Структура механізму кримінологічного впливу неодмінно містить у собі безліч неправових компонентів, вона багаторазово ускладнюється, стаючи водночас більш реалістичною.

Одними із важливих наслідків розуміння суті цього процесу є підтвердження «прозорості» структур правової системи відносно інших сфер соціального життя та проблематичність обґрунтування правової природи явищ, що утворюють цю систему. Позитивне право в своєму функціонуванні виявляється настільки «розчиненим» у дії інших параметрів соціального життя, що саме існування суто «правового» регулювання, як і регулювання в чистому вигляді, можна допустити лише умовно. Із цих самих підстав вельми проблематичною уявляється побудова самої конструкції правової системи суспільства як конгломерату суто правових явищ, процесів і механізмів. У світлі методології синергетики відчувається необхідність певної модернізації цієї наукової категорії.

Один із центральних методологічних постулатів синергетики свідчить, що структури порядку у відкритих системах ніколи не складаються як результат прямого причинного зв'язку із зовнішнім управлінським впливом. Останнє є лише одним із параметрів складного процесу самоорганізації, суть якого становить кооперативний ефект – спільна дія компонентів системи. Хоча цей процес часто ініціюється якимись зовнішніми впливами, його динаміка і результати не нав'язуються системі ззовні.

У дещо новому світлі постає така класична і вічно актуальна кримінологічна проблема, як ефективність протидії злочинності. У парадигмі синергетичного підходу сутність правового регулювання бачиться як процес цілеспрямованого впливу на систему соціальних відносин, покликаний активізувати внутрішні ресурси самоорганізації цієї системи, створити необхідні умови для «самодобудовування» її структури і в кінцевому підсумку викликати необхідний ефект, досягти того чи іншого результату. Мистецтво управляти суспільством – це насамперед уміння враховувати очевидні та приховані тенденції його саморозвитку і чинити на нього такий вплив, який породжував би ефект резонансу – посилення потрібної тенденції, створення додаткових стимулів для її закріплення. Отже, і в кримінологічній сфері проявляється синергетичний принцип ефективності малих впливів, відповідно до якого незначні впливи на систему можуть призводити до вельми істотних ефектів¹.

Синергетика вчить кримінологів тому, що жодна запобіжна програма в принципі не може врахувати всього різноманіття оточуючих умов, у яких може відбуватися функціонування нестабільної системи. Тому в управлінні такою системою жорстка регламентація не може бути виправдана. Навпаки, досить правильним є цілеспрямоване культивування певних «зон самоорганізації», які не підкоряються прямому впливу суб'єкта управління².

Законодавець нерідко вважає, що саме він визначає ситуацію в суспільстві. Насправді ж він виступає лише одним із знарядь, за допомогою яких суспільство саме себе організовує. Якщо правова норма не принесла того результату, на який була розрахована, то з погляду теорії самоорганізації це не є якимось збоєм або помилкою, пов'язаною з недосконалістю правових засобів. Закономірними є саме ті наслідки, які настали³.

Синергетична концепція робить вельми проблематичним лінійне розуміння кримінологічного процесу в частині правового регулювання соціальних зв'язків. Якщо жорстка зовнішня детермінація складної відкритої системи є неможливою, то параметр правового регулювання приречений на невдачу. Конкуренція і кооперація параметрів порядку в системі, перманентна нестійкість, флуктуація її структури означають проблематичність однозначного прогнозування майбутнього результату її «регулювання». Більш того, на певних етапах порядок структур у системі

¹ Бранский В. П. Теоретические основания социальной синергетики. *Вопросы философии*. 2000. № 4. С. 114.

² Сорокин В. В. Феномен самоорганизации правовой системы. *Современное право*. 2005. № 7. С. 48.

³ Ветютнев Ю. Ю. Синергетика и правоведение. *Современные методы исследований в правоведении*. 2007. С. 304.

наближається до станів крайньої нестійкості, порогових станів, біфуркаційних точок, у яких передбачити однозначно шлях розвитку системи взагалі неможливо. У таких точках виникає, по суті, кілька альтернативних атракторів (полів тяжіння) системи, а отже, – варіативність її трансформації, можливість розвитку за декількома векторами. У зв'язку з цим суб'єктам, що формують конструкції правового регулювання протидії злочинності, в ідеалі слід формувати модель «гнучкої» кримінологічної політики, що ґрунтуватиметься на прогнозуванні декількох найбільш імовірних шляхів трансформації соціальних зв'язків, а також на підготовці альтернативних стратегій запобіжної діяльності, розрахованих і на ординарні умови, і на кризовий стан останніх.

Синергетичний підхід надає можливість у межах кримінологічної науки по-іншому поглянути на проблему діалектичної єдності двох основних суперечностей, що становлять інтерес для юристів, – суперечностей між правомірною юридичною практикою, з одного боку, і девіантними формами практики, зокрема і явно протиправними, з іншого. Система врегульованих правом суспільних відносин постає як складна нестабільна система, в якій параметру правомірної практики завжди протистойть параметр діяльності, пов'язаної з відомими відхиленнями від нормативних моделей, зловживаннями та порушеннями закону.

Аналогічні стійкі відтворювані структури можна виявити і в «тіньовому» секторі правового життя. Так, серед скоєних протиправних діянь досить чітко проявляються деякі їх «типові різновиди». У разі постійної зміни конкретних суб'єктів, які порушують закони, моделі їх взаємовідносин між собою або з іншими учасниками правового життя часто є досить схожими в своїх юридично значимих характеристиках. Остання обставина, до речі, обумовлює можливість більш-менш адекватного відображення типової системи протиправних діянь у системі кримінологічних знань, а також системі чинного в державі законодавства.

Вищесказане дає змогу зробити висновок про те, що традиційний для кримінології інструментарій у сучасних умовах треба доповнити концепцією самоорганізації складних соціальних систем.

Синергетика як міждисциплінарний теоретичний підхід надає можливість розглянути багато класичних наукових проблем у нових методологічних координатах, а також привертає увагу до питань, які раніше не були предметом пильної уваги кримінологів. Як перше, так і друге є корисним ресурсом подальшого розвитку кримінологічного знання. За такого підходу по-іншому бачиться і проблема механізму детермінації злочинності. Класична конструкція вказаного механізму, що склалася в теорії, є досить спрощеною лінійною схемою, що відбиває процес, який у реальності навряд чи існує. Сучасна вітчизняна кримінологія під час вирішення проблем детермінації злочинності продовжує переважно спиратися на класичне кібернетичне розуміння феномену управління як лінійного механізму трансформації цілей у результати за допомогою підбору необхідних інструментів впливу. Разом із тим аналіз правової дійсності переконує в тому, що такі підходи не враховують механізми

спонтанних, нерегульованих процесів, що відбуваються на різних рівнях організації соціальної системи, натомість істотно коригують результати свідомого управлінського впливу.

Механізм вчинення злочину, який також являє собою самоорганізований за своєю природою процес, часто є чинником, що стимулює подальше управлінське втручання в ці відносини суб'єкта їх врегулювання і відновлення зіпсованих соціальних благ шляхом запровадження «зверху» праворегулюючої норми з метою надати їй роль параметра порядку в регламентованій сфері. Такий шлях формування положень нормативних актів, положень судової практики та інших джерел позитивного права зазвичай залишається без уваги.

До завдань цієї роботи не входить вичерпний аналіз актуальних кримінологічних проблем. Разом із тим на завершення уявляється можливим звернути увагу на найбільш принципові моменти, які необхідно враховувати в процесі проведення кримінологічного аналізу відповідних систем із застосуванням запропонованого методологічного інструмента.

Отже, синергетика істотно коригує класичні концепції управління складними системами, доповнюючи їх принципом самоорганізації. У межах синергетичної наукової парадигми механізми детермінації соціально-правових комунікацій є насправді набагато складнішими порівняно з моделями, запропонованими кримінологічною догматикою. Роль цілеспрямованого регулювання як зовнішнього по відношенню до системи інформаційного фактора оцінюється з урахуванням дії інших (перш за все, внутрішньосистемних) параметрів порядку. Саме взаємодія останніх, їх конкуренція і кооперація головним чином і визначають результати функціонування структур, що формуються.

У складній системі взаємодії норм, діяльності, цінностей, інформації, моделей поведінки та інших параметрів детермінуюча роль того чи іншого фактора не завжди є очевидною, адже регулюючий вплив, по суті, чинять і кожен з них окремо, і всі вони разом. У такому світлі функція управління суспільством виявляється ніби розподіленою за всією системою соціально-правових комунікацій. При цьому регулятивні параметри діють не ізольовано, а в тісній взаємодії, вони перетинаються один з одним, посилюючи або послаблюючи відповідні управлінські імпульси. Розвиток за такого підходу на макросистемному рівні бачиться вже не як суто управлінський, а як самоорганізований процес. Управління та саморегулювання постають як єдині елементи (фази) єдиного процесу впорядкування системи. При цьому жодна з них не має сенсу і не може бути ефективною без іншого.

Протидія злочинності, як і будь-яка нерівноважна відкрита система, є дуже чутливою до власних початкових даних, інакше кажучи – до деяких внутрішніх або зовнішніх параметрів порядку. У зв'язку з цим базовою умовою оптимізації кримінологічної діяльності є попереднє розуміння наявного стану соціально-правової комунікацій, а також виявлення тих параметрів порядку, які є у відповідному блоці системи домінуючими, підпорядкованими, прихованими, конкуруючими, взаємодіючими тощо. Під

час прогнозування розвитку системи протидії злочинності в ідеалі слід ураховувати еволюційні перспективи кожного такого параметра, що на практиці є надзвичайно складним. Тому з часом не уточнені параметри можуть проявлятися, давати про себе взнаки процесами, що не прогнозувалися: діє так званий «ефект метелика» – несуттєві на перший погляд обставини можуть потягти за собою значні наслідки. У зв'язку з цим для більш точного опису можливого розвитку системи важливо використовувати максимум даних, отриманих у процесі її дослідження.

Крізь призму вчення синергетики «добре» регулювання полягає в тому, щоб підібрати такий спосіб впливу на систему протидії злочинності, який би активізував внутрішні ресурси самоорганізації, дію тих чи інших параметрів порядку і в підсумку стимулював розвиток системи в потрібному напрямку. Стосовно протидії це означає, що юридичне регулювання, для того щоб бути ефективним, має бути досить «тонким» і «делікатним», адже приписи позитивного права неможливо перетворити на єдиний параметр юридично значущої поведінки. Синергетика вчить тому, що спроби привнесення в систему параметра порядку ззовні спочатку є малоуспішними. Право діє на соціальні зв'язки опосередковано, воно формує структури свідомості й поведінки людей, конкуруючи з іншими численними чинниками, вплив яких часто є набагато інтенсивнішим. Останніми можуть виступати, зокрема, громадська мораль, політичні цінності та норми, що склалися, традиції, життєві звичаї та інтереси тощо.

Нелінійна динаміка процесів самоорганізації в критичних точках розвитку складної відкритої системи є підставою для переходу до моделі «гнучкого», багатоваріантного прогнозування управління у сфері протидії злочинності, розроблення низки альтернативних концепцій кримінологічної політики, кожна з яких закладала б основи алгоритму правового регулювання, розрахованого на той чи інший імовірний розвиток урегульованих відносин і фактора «зовнішнього середовища». Стратегія правового регулювання в ідеалі повинна передбачати алгоритми впливу на систему соціально-правових комунікацій як в умовах їх відносно стабільного стану, так і у стані їх наростаючої і максимальної нестабільності. Останні критичні фази розвитку соціальних зв'язків не можна пускати на самоплив. Вони вимагають від керівників суб'єктів особливої уваги, проведення спеціальної «антикризової» політики, яка передбачає як механізми превентивного характеру, так і засоби управління в нестабільній ситуації, що дають змогу мінімізувати негативні наслідки кризи.

Підсумовуючи викладене, варто звернути увагу на такі **висновки**:

1. Для забезпечення високої ефективності регулювання в системі протидії злочинності недопустимо недооцінювати значення самоорганізації на «нижніх щаблях» керованої системи, захоплюватися під час управління нею макropідходами, коли складні об'єкти і сфери впливу розглядаються як щось монолітне і цілісне. Бажаним є цілеспрямоване культивування певних «зон самоорганізації», які не підпорядковуються прямому впливу суб'єкта управління.

2. У практиці правового регулювання протидії злочинності актуальним є подальше зміцнення договірних стимулюючих засад, розумне розширення галузі правової свободи й ініціативи громадян, їх колективів, спілок, громадських об'єднань та суб'єктів господарювання, адже будь-які акти договірного характеру виступають, по суті, базовими складовими компонентами процесу самоорганізації соціальних систем, які з метою самозбереження знаходять у собі резерви для ухвалення рятівних конструктивних рішень.

І насамкінець, затребуваність розширення засад самоорганізації в практиці протидії злочинності в нашій країні неодноразово чітко відчувалася в періоди кризового стану соціально-економічного та політико-правового життя та зумовлювала суть наступних реформаций. У новітній час згадана тенденція залишається одним з факторів, що стимулюють і направляють загальнодержавні реформи. Ця тенденція є корисною для суспільства і, безумовно, повинна зміцнюватися, адже правовий консенсус і договірні механізми в правовому житті суть форми трансформації конфліктних (реально чи потенційно) процесів у взаємодію за типом «сприяння». Їх цінність полягає в тому, що вони являють собою найбільш дієві способи узгодження інтересів учасників правового життя, нівелювання наявних або можливих суперечностей. Отже, один зі шляхів підвищення ефективності управлінського впливу на систему протидії злочинності – пошук таких механізмів, які могли б підсилити елементи кооперації в системі соціальних зв'язків, стимулювати потенціал суспільної самоорганізації.

Стаття надійшла до редакції 18.10.2020

Александр Маркович БАНДУРКА,

доктор юридических наук, профессор, академик Национальной академии правовых наук Украины, заслуженный юрист Украины, президент Криминологической ассоциации Украины

(Харьковский национальный университет внутренних дел)

Алексей Николаевич ЛИТВИНОВ,

доктор юридических наук, профессор, заслуженный работник образования Украины, секретарь Криминологической ассоциации Украины

(Харьковский национальный университет внутренних дел)

СИНЕРГЕТИЧЕСКИЙ ПОДХОД И ВОПРОСЫ МЕТОДОЛОГИИ КРИМИНОЛОГИЧЕСКОЙ НАУКИ

Статья посвящена анализу междисциплинарной научно-исследовательской программы синергетики, связанной с познанием механизмов самоорганизации структур в сложных открытых неравновесных системах. Синергетика как междисциплинарный теоретический подход позволяет рассмотреть многие классические научные проблемы в новых методологических координатах, а также привлекает внимание к вопросам, которые ранее не были предметом пристального внимания криминологов. Как первое, так и второе является полезным ресурсом дальнейшего развития криминологического знания.

Ключевые слова: синергетика, система, равновесие, управление, преступность, механизм, детерминация, воздействие.

Oleksandr M. BANDURKA,

Doctor in Law, Professor,
Academician of the National Academy of Law Sciences of Ukraine,
President of the Criminological Association of Ukraine
(*Kharkiv National University of Internal Affairs*)

Oleksii M. LYTUVNOV,

Doctor in Law, Professor,
Honored Worker of Education of Ukraine
(*Kharkiv National University of Internal Affairs*)

SYNERGETICS APPROACH AND ISSUES OF CRIMINOLOGICAL SCIENCE

METHODOLOGY

The article is focused on the analysis of the interdisciplinary research program of synergetics related to the knowledge of the mechanisms of self-organization of structures in complex open nonequilibrium systems. Synergetics as an interdisciplinary theoretical approach allows us to consider many classical scientific problems within new methodological coordinates, and also draws attention to issues that have not previously been the subject of close attention of criminologists. Both the first and the second are useful resource for further development of criminological knowledge.

Key words: synergetics, system, equilibrium, management, crime, mechanism, determination, impact.